

Валентина Живковић*

*Балканолошки институт САНУ
Београд*

ЗМИЈЕ У МЕДИЦИНСКОЈ ПРАКСИ СТАРОГ КОТОРА**

Апстракт: На основу сачуваних писаних извора и ликовних дела из времена позног средњег и раног новог века у Котору, разматрана су својства приписивана змији. Њена изразита дуалистичка природа – она која убија и она која лечи – била је добро позната которским лекарима и апотекарима који су своја знања о змији и веровања у моћи змије примењивали у медицинској пракси.

Кључне речи: змија, Котор, Дубровник, лечење, аптека(ри), теријака

Тимотеј Цизила, монах бенедиктинског реда, написао је у првој половини XVII века дело *Златни во (Bove d'oro)*. Цизилино књижевно дело, писано у барокном духу, посвећено је породичној историји которске властелске породице Болица. Описујући Бококоторски залив, стари град Котор и околна брда, Тимотеј Цизила у два наврата помиње змије. Најпре пореди географски изглед Залива са формом змије: „Град је смјештен унутар крајњих граница залива који се раније звао Рисански, а сада је Которски. [Залив] се пружа у облику змије и у дужини надмашује двадесетчетири миље.“ На другом месту Цизила помиње змије како би описао и читаоцима што снажније дочарао дивљу природу Ловћена и стрмих брда која деле Котор од залеђа Црне Горе. Застрашујућу слику коју су становници града имали о дивљој и неуређеној природи, Цизила појачава приповедањем о вештицама и змијама отровницама: „Прича се да се на овој планини у одређено доба године сакупља велики број вјештица и других злоћудних жена са све четири стране свијета, гдје оне

* E-mail: valentina.zivkovic@bi.sanu.ac.rs

** Рад је резултат рада на пројекту Балканолошког институт САНУ „Средњовековно наслеђе Балкан: институције и култура“ (№ 177003), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

обављају предсказања и бацају своје чини, а оне које се касно овдје појаве, демони сурово кажњавају. Такав глас се преноси о овој највишој планини... Такође, тамо горе постоје дивље животиње и змије отровнице, које само једним убодом убијају људе.“ Поређењем са највећом библијском катаклизмом, Тимотеј Цизила завршава опис демонске неукротиве природе која се уздиже над уређеним Котором, који је „врло складан и лијеп град, добро утврђен појасом зидина унаоколо“, наводећи да на Ловћену „преовлађују веома густе облаци који се, могу рећи, свакодневно празне путем велике грмљавине, сијевања, громава и муња, праћени готово пакленим налетима вјетрова и уз кишу и поплаве, које никако не престају, па се становницима чини да је стигао нови општи потоп“ (АХБ 1996, 51–54).

У књижевном делу Тимотеја Цизиле змије су задржале дивља и демонска својства отровница. Судајући према сачуваним которским писаним изворима и ликовним делима из времена позног средњег и раног новог века, змија је посматрана као животиња, односно симбол, са изразитом дуалистичком природом – она која убија и она која лечи. Таква својства змија била су добро позната которским лекарима и апотекарима који су своја знања и веровања у моћи змије примењивали у медицинској пракси.

Једна од важнијих тема која је интересовала средњовековне Которане била је пружање медицинске помоћи код уједа змија отровница. Међу сачуваним инкунабулама са медицинском тематиком налази се и књига која је припадала фрањевачкој библиотеци Светог Духа у Котору, а штампана је 1494. код Антонија де Ларкана из Милана. За тему има деловање противотрова у пракси чувених лекара. Данас се у Которској бискупији чувају још две инкунабуле са медицинском тематиком. Једна има украшене иницијале и представља збирку лекова чији је аутор апотекар Паулус Суардус и има наслов: *Thesaurus aromatariorum. Paulus Suardus, aromatarius*. Друга је изузетно занимљива јер је намењена лекарској пракси „од главе до пете“ – *Breviarium practice a capite usque ad plantam pedis. Reinaldus de Villanova medici quondam s. d. d. nostri pontifici* (Milošević 2003, 486–514).

О интересовањима Которана за лечење од уједа змија отровница сведоче и друге врсте извора – рељефне и фреско представе. Више од једног века пре штампања трактата о противотровима, у другој половини XIV века, на циборијуму которске катедрале Светог Трипуна исклесане су епизоде из живота патрона града, светог Трипуна. Међу чудесним исцељењима по којим је овај малоазијски светитељ био чувен, налази се и представа како је свети Трипун излечио дечака којег је ујела змија. Треба нагласити да је, према илустрованом рукопису живота и чуда светитеља из 1466. године, који се чува у Венецији (*Biblioteca Nazionale Marciana*),

исцељење дечака од уједа отровнице било прво чудо које је свети Трипун извео. Према легенди, када је дечака ујела змија, глас божји је рекао да га Трипун може спасити. Посетивши дечака на самрти, Трипун се помолио и чудесно исцељење се догодило. На рељефу са циборијума у которској катедрали представљен је дечак како пружа болесну ногу коју је ујела змија светитељу који га благосиљањем лечи. Испод кревета на којем лежи дечак представљена је змија у облику змаја. Брижни родитељи дечака су око кревета – мајка придржава главу свом сину, а отац га држи за руку.¹

Развијеним штовањем култова светитеља, црква је пружала религиозни оквир заштите од најразличитијих недаћа. Сама медицинска пракса је подразумевала и неговала упоредну примену лекова и молитви, односно обраћања за помоћ светитељима.² Поред уздања у помоћ патрона града, светог Трипуна, Которани су веровали да ће их од уједа змија отровница заштитити и света Маргарета, света Венеранда и света Анастасија. Представе ових светитељки насликане су у XIV веку на потрбушјима лукова наоса у катедралној цркви Светог Трипуна.³ Света Венеранда (сигнирана SCA VENERA) и света Анастасија Фармаколитрија (SCA ANASTA[SIA]) насликане су у пару, чиме је посебно истакнута литургијска симболика коју су имала њихова имена, али и њихово штовање као заштитница од болести, отрова и враџбина.⁴

Света Маргарета (SCA MARGARITA) је насликана у пару са светом Катарином. Света Маргарета је у которској катедрали обучена у раскошну владарску одећу, док на глави има златну круну испод које носи белу мараму са црвеним пругама која јој пада низ леђа, а коса јој је причвршћена мрежицом у пунђу. Света Маргарета се у западној уметности од XIII века приказује обучена у владарску одећу према легенди из народне

¹ О раноготичком циборијуму писали су: Максимовић 1961; Čanak-Medić, Čubrović 2010, 200–201. О представама живота и чуда светог Трипуна у књижној илуминацији (претежно са становишта стила): Максимовић 1956, 135–144.

² О уздању у молитве и заштиту светитеља у медицинској пракси као остацима паганских ритуала: Olsan 2003. Веома илустративан пример овакве праксе јесте савет лекара Ивана Меднића који је радио у Котору и Дубровнику. Године 1526. је записао да након што оболели од куге попије лек који је он сам правио, треба да легне, добро се утопли, помоли Богу и светом Себастијану и ако се презноји биће излечен, в. Jeremić, Tadić 1939, 161.

³ О представама светитељки у которској катедрали: Поповић-Гргуревић 1999, 107–137; Живковић 2009, 97–107; Стевановић 2009, 9–42; Живковић 2010, 225, 227–229, *et passim*.

⁴ О повезаности култа свете Анастасије са Васкрсењем, као и вези која је успостављена између свете Анастасије, свете Петке и Свете Недеље: Војводић 1990, 31–40.

традиције да је управо она била принцеза коју је свети Ђорђе спасио од аждаје. Отуда раширено веровање у заштиту светитељке од уједа змија.⁵

Са становишта ликовне појаве и намене настанка, најинтригантнији мотив змија у Котору налази се на једном рељефу, чији су значење и намена до данас остали нејасни у науци. У питању је рељеф узидан на прочеље ренесансне палате Грубоња из XVI века, која се налази у близини бедема и северне капије града. На рељефу је представа лобање кроз чије очне дупље и уши излазе две змије, а испод лобање је исклесана преломљена бутна кост. Средишњи мотив окружују животиње: у горњем углу је корњача, испод ње гуштер (даждевњак) који гледа навише, а са друге стране лобање је представа миша (пацова) који гледа наниже. Истраживачи прошлости и старина Котора углавном су сматрали да је у питању амблем апотеке која се у позном средњем веку налазила на овом месту (Stjerčević 2003, 373–374; Ковијанић, Стјепчевић 1957, 96). Оправдану сумњу у ову претпоставку Цвито Фисковић је изнео још давне 1953. године, сматрајући да мотив на рељефу симболише пролазност живота. Као аргумент је напоменуо да су исте животиње представљене и на рељефу са темом Стигматизације св. Фрање, који је узидан у врх бочних врата цркве Светог Ивана у предграђу Задра (Fisković 1953, 94).⁶ Премда драгоцен, запажања Ц. Фисковића нису побудила пажњу истраживача. Рељеф није био никада предмет подробније анализе и задржало се тумачење да је у питању амблематска представа которске градске апотеке.

Неколико чињеница упућује на везивање которског рељефа за фрањевачки ред. Животиње које су представљене око лобање са костима помињу се у биографијама светог Фрање. Томазо да Челано пише о љубави светитеља из Асизија према свим бићима, па чак и рептилима. Са друге стране, код Бонавентуре помен змија среће се најчешће у контексту сатанске природе коју су змије и змијски отров симболисале (Armstrong 1973, 170–179, *et passim*). Представе корњаче, змије и гуштера налазе се и на олтарској слици Ботичинија из XV века, на којој је насликана Богородица са дететом окружена св. Фрањом, св. Бенедиктом, св. Силвестром и св. Антуном опатом.⁷

⁵ Византијско житије свете Маргарете (Марине) је пренето на Запад у *Златној легенди*. На Западу су кроз култ свете Маргарете уједињени култови свете Пелагије и свете Марине. Њене реликвије се чувају и поштују у Италији у Монтефиасконе у Кремони: Réau 1958, 877–878; Kaftal 1952, 661–665; Kaftal 1965, 729–736.

⁶ О иконографском мотиву лобање са костима и гуштером у оквиру идеје *temperato mori*: Bergström 1955, 342–349; Cohen 1973; Pinspon 2005, 57–84. У хришћанској сакралној уметности често се срећу животињске представе, које својом симболиком заснованом на литерарној, теолошкој и космолошкој традицији чине јасно дефинисани концепт: Barral i Altet 2009, 9–22.

⁷ У овом контексту, змија и гуштер као симбол тражења светлости и спасења насликани су крај ногу св. Силвестра, док је корњача као симбол чедности насликана

Најснажнији аргумент који иде у прилог претпоставци да основно значење которског рељефа треба тражити у контексту фрањевачког учења јесте да он чини формалну и идејну целину са другим рељефом који је постављен изнад њега. У питању је монограм IHS (*Jesus Hominum Salvator*) уписан у круг са сунчевим зрацима. То је амблематска представа култа Светог Имена Исусовог, који су основали и ширили га својим проповедима двојица фрањеваца опсерваната: свети Бернардин Сијенски (1380–1444) и свети Јован из Капистраана (1386–1456). Због веровања да штити од различитих недаћа, поштовање Светог Имена развијало се у правцу умножавања монограма Исусовог у приватним домовима. На надвратницима которских кућа и јавних здања често се може још увек видети монограм IHS. Символ овог култа, диск или квадратна плоча на којој су уклесана слова IHS окружена зрацима, били су и атрибут са којим се најчешће ликовно представљао свети Бернардин (Kaftal 1952, 196–200).⁸ Треба подсетити и на то да се манастир фрањеваца опсерваната у Котору посвећен светом Бернардину налазио изван северних бедема,⁹ док се рељеф данас налази у оквиру града, али у непосредној близини северне капије. Ако би се претпоставило да је идејни носилац значења два рељефна мотива са палате Грубоња монограм IHS, онда се и симболика корњаче, гуштера, миша и змије може сагледати у контексту учења и проповедања светог Бернардина Сијенског. Фрањевац опсервант из Сијене је посебан акценат у својим проповедима стављао на грехе карактеристичне за касносредњовековне градске средине, каква је била и Котор. Тако је свети Бернардин строго осуђивао коцкање, зеленаштво, али и вештичарење и сујеверје. Према њему, то су били главни носиоци „неморала и болести“ које су владале у друштвима италијанских градских комуна. Свети Бернардин је главне узрочнике недаћа, а посебно ве-

у близини ногу св. Фрање. О олтарској слици Ботичинија: Friedman 1969, 1–16. Са друге стране, иконографски мотив лобање се у сцени *Молитва светог Фрање* тумачи у контексту исповедања и покајања светитеља и као симбол првог греха, док је гуштер симбол изненадне смрти: Unger 2004, 385–396.

⁸ Проповедање светог Бернардина Сијенског о монограму Исусовом анализирала је: Bolzoni 2004, 118–195. О *devotio* везаним за култ Светог Имена: Swanson 1995, 142–143, 270–272.

⁹ Превирања у редовима которских фрањеваца догодила су се у периоду од 1445. до 1448. године, према догађајима забележеним у архивским документима. Тада су се *Frati minori Osservanti* одселили од своје браће из манастира Светог Фрање изван јужних зидина. Уз цркву Светог Николе и вртова изван северних бедема, опсерванти су саградили манастир и капелу Светог Бернардина (*conventus sancti Bernardini sive sancti Nicolai veteris districtus cathari in loco hortorum situati*): Stjepčević 1938, 63. Следећи своје претходнике фрањевце спиритуалце, опсерванти су се залагали за обнову првобитног учења светог Фрање као основног закона којег фрањевачки ред треба да се придржава. О поделама унутар фрањевачког реда најдетаљније: Muzzeu 1908; Goad 1926; Huber 1944; Sensi 1985.

штичарења и сујеверја, видео међу женама. Лично је осудио многе жене на ломачу, а у својим службама и проповедима је често покушавао да реконструише карактеристике вештица.¹⁰ Овај сегмент активности светог Бернардина доводи у први план једно од могућих тумачења симболике представљених животиња на которском рељефу. Наиме, змија, корњача, миш и гуштер јесу ситна хтонска бића и митолошки потомци вештице. У митолошкој равни, ове хтонске животиње су везане за живот жена и симболи су плодности, смрти и поновног рађања (Гура 2005, 208–273, *et passim*).¹¹

Премда се рељеф са палате Грубоња не може поуздано везати за градску апотеку, важно је напоменути да су све животиње представљене на њему биле заступљене у античкој и средњовековној медицини. Изворно полазећи од апотропејског значења митолошких хтонских бића, апотекари и лекари су користили делове тела змије, гуштера, корњаче и миша у прављењу лекова за различите болести.¹² Традиција ових рецептура углавном потиче од антике. Плиније Старији говори о месу корњаче да има способност сузбијања магијских чини и да је спасоносни лек против отрова. Као лек су се користили и корњачин оклоп, кости, крв и јаја. Гуштер је такође коришћен у медицини, али и у средњовековној козметици (посебно за бојење и јачање косе). У традиционалној медицини и миш се налазио међу састојцима лекова за зубобољу, епилепсију или костобољу.¹³ Међутим, од свих представљених хтонских бића на которском рељефу најснажније повезана са апотекарском и медицинском праксом

¹⁰ Проповедајући у време епидемије куге и напредовања Турака ка Европи, за главни узрок опадања моћи хришћанског света свети Бернард Сијенски и његови следбеници опсерванти сматрали су *vanitas* жена и њихово праћење моде скупих коштима: Frugoni 1994, 145, 382–383. У Боки су државне власти учествовале у процесима о истраживању вештица, али да би их заштитиле од разјареног народа. У XXV књизи старог Политичко-управног архива которског из 1708. године на стр. 432–474 записан је (на италијанском) процес против неких жена православне вероисповести (из Рисна, Кривошија и Убала) оптужених да су вештице. Млетачке власти нису веровале у фантастичне оптужбе становника Херцег-Новог и пустиле су жене, које су наставиле да се баве лечењем (врачањем и бајањем): Шеровић 1958, 247–258.

¹¹ Према једној српској легенди, мишеви, гуштери, змије и друга гамад су се размилели по свету из утробе змијског чудовишта хале коју је убио св. Нестор: Кулишић, Петровић, Пантелић 1998, 140, 251.

¹² Литература из области историје медицине о употреби делова тела животиња (посебно оних представљених на которском рељефу) за справљање лекова у средњовековном апотекарству је обимна. Могу се издвојити новији радови: Daly, Brater 2000, 530–540; Daly, Yee 2001, 119–153; Lev 2003, 107–118; Jarić, Mitrović, Đurđević, Kostić, Gajić, Pavlović 2011, 601–619.

¹³ Са друге стране, везивање пацова за кугу сеже до античких времена. Био је симбол Аполона који је сам имао дуалистичко значење онога који шири кугу (Аполон од куге) и онога који лечи и штити жетву од пацова. О веровању у заштитна својства ситних хтонских бића и њиховој примени у медицини: Ђорђевић 1958/1, 305–309; (књ.

била је змија.¹⁴ Медицински трактати у којима се говори о примени делова тела змија у справљању лекова и еликсира били су врло добро познати которским апотекарима и лекарима, углавном Италијанима, образованим у тадашњим водећим медицинским школама и универзитетима (у Салерну, Падови и Болоњи).

Први помен апотекара у Котору (*spetiarius, aromatarius, apothecarius salariatus*) условљен је временом из којег потичу најраније сачуване исправе которског нотаријата – 1326. годином. Може се претпоставити да су апотекари радили у Котору и раније, будући да се у другим далматинским градовима помињу у последњим деценијама XIII века. Попут других статута источнојадранских средњовековних комуна, Которанима је било забрањено да буду апотекари у свом граду, те су се овим занимањем бавили углавном Италијани. Поред градске апотеке (*apotheca speciarie pro medicinis*), у раздобљу од XV до XVII века постојала је и једна приватна апотека.¹⁵ Поред градских апотекара, апотекарством су се бавили и которски фрањевци, као што је то био случај у другим позносредњовековним комунама на источној обали Јадрана. Фрањевачка Регула је чак прописивала обавезно постојање манастирске апотеке са биљним лековима, намењене за лечење болесне браће. Осим апотеке, у оквиру фрањевачких манастира налазили су се и вртови у којима је гајено лековито биље. У средњовековном Дубровнику је постојала фрањевачка апотека, која је највероватније радила од самог оснивања манастира.¹⁶ Да су и которски фрањевци неговали познавање лековитих својстава трава и биља сведо-

2), 189–193, 203–205; Chevalier, Gheerbrant 1983, 110, 184, 280–282, 682–683; СМ 2001, 143–144, 285–286, 358–359, 559–561; Гура 2005, 208–266, 266–273, 292–294, 299–309.

¹⁴ Дуалистичка природа змије била је истакнута још у медицини древног Египта. Змија је била посвећена грчком богу медицине, Ескулапу, и веровало се да има моћ да пронађе лековито биље. Сажети преглед симболике змија у оквиру медицинске праксе, посебно у антици, дао је: Lawrence 1978, 134–140. О змији као култној животињи у јужним илирским крајевима на Балкану: Stipčević 1974, 181–184, *et passim*. О симболици змије: Chevalier, Gheerbrant 1983, 796–805. О веровањима везаним за змију, змијски отров и примени змије као лека код јужних Словена: Ђорђевић 1958 (књ. 2), 100–186. О змији у српској митологији: Кулишић, Петровић, Пантелић 1998, 203–207; СМ 2001, 211–214; о змији у оквиру митолошког и поетског света Старог завета: Jeličić 2009, 39–46.

¹⁵ О апотекарству у Котору в. Kovijanić, Stjepčević 1957, 59–69; Ковијанић 1980, 75–78.

¹⁶ Према једном тестаменту (*Dobra de Gambe*), 1357. године је предвиђено и оснивање болнице са црквом за фрањевце у Дубровнику. О фрањевачким и другим манастирским апотекама у Дубровнику: Jeremić, Tadić 1939, 161–166. Сабине Флоренце Фабијанец је истакла разлику између *apotecarius* (власник дрогерије) и *spetiarius* (апотекар) са *aromatarius* (продавац мирођија), који се у Задру први пут помиње 1317. г. Наводи и зачине поменуте у архивским изворима: *çucharо* (шећер), *çafarano* (шафран), *inçenso* (тамјан), *cumin* (ким), *cinubru* (ћумбир), *garafolo* (каранфилић), *pierada* (бибер), *cannella* (цимет), *camomilla* (камилица), в. Fabijanec 2003, 101–102.

чи изјава которског лекара Г. Христианопула, који у својој књизи наводи да је лечио некога кога су пре њега лечили фрањевци.¹⁷

Архивски извори говоре да су которски градски апотекари имали своје вртове у подножју стрмог брда *San Giovanni*. Кнез и капетан которски *magnificus et generosus vir dominus Nicolaus Pisani* је 1431. године дао у доживотни закуп Венецијанцу апотекару у Котору *magistro Zuminiano de Bononio* веће земљиште на брду *San Giovanni* покрај његовог врта, у пределу до *Pocivalum* и до градских зидина.¹⁸ Може се претпоставити да је ово земљиште служило као апотекарски врт у којем се узгајало лековито биље. Кућа апотекара Зуминијана из Болоње налазила се на месту или у непосредној близини палате на којој је узидан рељеф са мотивом лобање и хтонских животиња. Претпоставља се да се на том месту налазила и которска градска аптека од краја XIV века. Као власништво апотекара Марка Паула (Пола) *de Venetiis* помиње се у архивским списима 1395. године, док је извор из 1396. године прецизно смешта у четврт Свете Марије на реци (Колеђате) *sovra la via publica*, односно главне которске улице која је повезивала северну и јужну капију града.¹⁹

Которски апотекари су неговали античку традицију и знања из италијанских средњовековних медицинских центара, према којима је основа апотекарства лежала у познавању и коришћењу лековитог биља. О богатству биља које је расло надомак Котора говори, на свој уобичајен начин, Тимотеј Цизила. За брда око Котора наводи да она „као да желе да кажу да су земаљски ланац и да им не недостаје лековито биље и ријетко коријење, које се у толикој количини налази на веома мало мјеста у свијету.“ Цизила каже да је он сам причао о лековитим својствима овог биља разним лекарима, и истиче посебно „онима који у Падови нису могли пронаћи нити добити те састојке како би завршили неке своје сложене лијекове“ (АХБ 1996, 88).

У знатно мањој мери су коришћени састојци животињског порекла. Међу њима је најзначајнија била употреба змијског мяса као састојка за справљање лекова. Од античких времена змија је била моћан симбол

¹⁷ Податак из судско–нотарске исправе која се чува у Историјском архиву Котор (IAK SN) XXIII, 595 (1503. година) објавио је: Катић 1960, 739–753.

¹⁸ IAK SN V, 48. (7. 7. 1431. г.). Овај архивски податак помињу: Ковијанић, Стјепчевић 1957, 98.

¹⁹ Сачувано је неколико исправа из 1396. године у којима се помиње ова кућа аптека Марка Пола из Венеције: IAK SN, II, 275, 276, 338. Препис докумената, као и напомену да је у питању стара аптека, доноси: Мијушковић, Ковијанић 1964, 45–46. Аптека се налазила и у близини Светог Трипуна; у њој су апотекари Петар и касније Антонио Бели из Нарда (јужна Апулија) у првој половини XV века имали радњу: IAK SN IV, 69–70, SN IX, 110; SN XIV, 454. Препис ових докумената: С. Мијушковић, Ковијанић 1964, 62, 77, 97–98. О месту прве апотеке и архивским изворима: Ковијанић, Стјепчевић 1957, 94–101.

лечења. Као симбол смрти и поновног рађања била је позната у различитим културама. Још код Хипократа змија се среће у саставу лекова – највише за плодност и проблеме са кожом. У средњем веку змија је задржала својства да лечи и то се преносило како у схоластичкој, тако и у народној култури. Авицена је препоручивао да се змија користи у справљању лека против лепре. Од времена ренесансе, змије су почеле да се користе у козметичке сврхе, као третмани за подмлађивање и лепоту (Lawrence 1978, 134–140). Најпознатији лек справљан од змијског меса још од античких времена била је теријака. Њена основна улога противотрова код уједа змија и отровних инсеката била је заснована на принципу „слично се сличним лечи“, односно на симболичкој дуалистичкој природи змије као отрова и противотрова.²⁰ Временом, списак болести на које делује знатно је проширен, те је теријака постала универзални лек изузетно широке примене. Користила се као лек са профилактичким дејством на све врсте отрова, а сматрано је да подиже имунитет и опште здравље и да делује превентивно код многих обољења. Основна формула прављења теријаке укључивала је: змијско месо, опијум (у великим количинама), вино, мед, цимет, бибер и још око шездесет лековитих биљака. Треба имати у виду да је змијско месо било главни састојак у првобитним рецептима за спремање теријаке, али да се касније није налазило у свим њеним верзијама. Од XII века Венеција је постала позната по продаји теријаке врхунског квалитета, тзв. Андромахове теријаке. Сваке године одржавао се религиозно–медицински фестивал у Венецији на којем је прављена аутентична теријака. Сједињени састојци су чувани на сувом и хладном месту како би напитака сазрео и ферментисао, за шта је било потребно чак седам година. Од времена позног средњег века Венеција је постала и главни центар у трговини теријаком.²¹ Њена производња и дистрибуција подлежали су строгим правним и трговачким прописима. Јавно прављење под контролом службених супервизора било је један вид контроле и спречавања прављења лажних теријака.²²

²⁰ У библиотеци фрањевачког манастира у Дубровнику чува се пословица записана крајем XVII века: „Ако га змија пецне, али га својим месом излјечи.“ О коришћењу змије као лека код јужних Словена заснованом на принципу „слично се сличним лечи“: Ђорђевић 1958/2, 165–172.

²¹ Теријака се на свечан начин припремала и на Универзитету у Болоњи. Последња забележена свечана припрема лека одиграла се 1787. године у Паризу. Интересовање за теријаку је нарочито порасло у XVII веку у Француској и трајало све од модерног доба (почетка XX века): Vonnemain 2010, 301–310. О теријаки: Palmer 1985, 149–157; Palmer 1985a, 100–117; Nutton 1997, 133–152; Blanchard 2001, 1360–136. Теријака се помиње и у Хиландарском медицинском кодексу (XV–XVI век) као лек против тровања и као превентивно средство у случајевима куге: Катић 1987, 130.

²² Направљена теријака је морала да буде запечаћена. Сачуван је печат за теријаку с почетка XVII века из Венеције (са представом богородице са малим Христом), www.

На најстаријем сачуваном списку потребних лекова из 1556. године которског градског лекара Лодовика Буцакарина, помиње се и теријака. Лекар је добио наређење да састави списак најпотребнијих лекова које је морала у свако доба да има которска апотека, имајући у виду најчешће болести које се јављају у Котору. Списак садржи 178 лекова, а Лодовико је напоменуо да га је саставио према свом искуству, служећи у Котору.²³ Речи градског лекара непосредно сведоче да је теријака била изузетно тражени лек у Котору. Слично је било и у Дубровнику. Дубровачки лекари и апотекари су веровали у лековита својства змијског меса, које је поред теријаке коришћено и у другим лековима. У дубровачкој апотеци *Domus Christi*, основаној 1426. године, правила се супа од змија *brodo di vipera*, која је служила за јачање имунитета. У овој апотеци се налазио и сандук у којем су чуване змије, дуга клешта којим су вађене из сандука и сабља којом им је одсецана глава.²⁴ Чувени дубровачки лекар Аматус Луситанус из XVI века, следбеник Галенов, оставио је више дела у којима је брижљиво писао о начинима лечења болесника са различитим симптомима. Такође је оставио велики број рецептура за справљање лекова. Важно је истакнути да је Аматус, лечећи по принципу *contraria contrariis*, користио најчешће биљне, али и лекове из минералног и животињског света. Међу упутствима о справљању лекова које је користио срећу се и помени меса гуштера и теријачне пастиле од змија.²⁵

За разумевање значаја теријаке у Котору, као и у другим источнојадранским позносредњовековним комунама, важно је истакнути још једно својство које је, како се веровало, имао овај универзални лек. Наиме, након појаве куге, значај и вредност теријаке су још више порасли, будући да јој је приписано и моћно својство да штити од ове опаке болести. Најстарији сачувани медицински трактат о кути *Regiment de preservacio a epidimia o pestilencia e mortaldats* из 1348. године прописује да три пута недељно треба да се узима најфинија теријака у циљу заштите од заразе (Holland 2000, 322–324; Fabbri 2007, 247–283). И у далматинским комунама била су позната својства теријаке да штити од куге. У докумен-

sciencemuseum.org.uk/brouhthtloife/objects/display.aspx?id=4972, (11. 10. 2011.)

²³ Фотокопију списка лекова из Историјског архива Котор (LV, 591–592) објавили су Ковијанић, Стјепчевић 1957: прилог бр. 3–4

²⁴ За прављење *brodo di vipera* било је потребно да се змија исече на комаде и кува у води заједно са пола пилета, в. Kesterčanek 1953, 268; Šundrica 1998, 98.

²⁵ Аматово право име било је Жоао Родеригез. Пореклом Јеврејин (који је примио католичку веру) из Португала, у Дубровник је дошао да ради 1557. године. Умро је у Солину од куге 1568. године. Осим меса гуштера и змија, Аматус помиње и друге делове животиња које је користио за прављење лекова: уље од шкорпија, пепео љуске јајета, крв јарца, ластавичије гнездо и др. О биографским подацима и лекарској пракси Аматуса Луситануса (са пописом појединих рецептура медукамената), в. Jeremić, Tadić 1939, 91–124.

тима из XVIII века међу лековима против куге помиње се и *Triaca Veneta antica*, а прах од змије се налази на списку потребних лекова у време када је владала куга у Сплиту 1783/1784. године (Воžовић-Буžанчић 1990, 247–258). Током своје историје, Котор се често суочавао са епидемијама куге и њеним последицама.²⁶ Лекари који су радили у Котору истицали су се својим знањем и лекарском праксом. Тако је 1526. године хирург Иван Меднић позван у суседни Дубровник да помогне у сузбијању епидемије куге.²⁷ Будући да је средином XVI века теријака наведена као основни лек за којим је постојала свакодневна потражња у Котору, може се претпоставити да је коришћена у профилактичке сврхе и током трајања епидемија куге у граду.

Преглед расположивих писаних и ликовних извора омогућио је да се у извесној мери расветли историјска позадина феномена змије у Котору позног средњег и раног новог века. Као животиња која је живела у градском окружењу и симбол са изразитим амбивалентним својствима, змија је била снажно уткана у религиозну и посебно медицинску праксу Котора.

ЛИТЕРАТУРА

- АХБ 1996 — *Аналисти. Хроничари. Биографи. Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека*, (ед. М. Милошевић), Цетиње.
- Војводић 1990 — Д. Војводић, Култ и иконографија свете Анастасије Фармаколитрије у земљама византијског културног круга, *Зограф* 21, 31–40.
- Гура 2005 — А. Гура, *Симболика животиња у словенској народној традицији*, Београд.
- Ђорђевић 1958 — Т. Ђорђевић, *Природа у веровању и предању нашега народа* 1–2, Београд.
- Живковић 2009 — В. Живковић, Култ свете Кларе у Котору (XIV–XVI век), *Историјски записи* 82/1–2, 97–107.
- Живковић 2009а — В. Живковић, Култови светитеља заштитника од куге у Котору (XIV–XVI век), *Историјски часопис* LVIII, 181–196.

²⁶ Епидемије куге које су харале у Далмацији и Боки хронолошки је обрадио: Bazalo 1962, 51–61. О појави куге у Котору: ИЦГ 1970, 267; Milošević 2003, 253. О суочавањима Которана са налетима куге, и посебно о променама које је куга донела у религиозној пракси: Живковић 2009а, 181–196; Живковић 2010, 171–172, 230–233, 268–269, *et passim*.

²⁷ Иван Меднић, пореклом из Дубровника, сам је правио лекове за оболеле од куге. У својој бележници о болестима и лечењу, Меднић је навео бели корал као главни састојак за лечење заражених. Попис ових лекова доноси: Јеретић, Tadić 1939, 49, 159–161; Мијушковић 1963, 279–280. О појави куге у Дубровнику 1348/1349. године: Ravančić 2010.

- Живковић 2010 — В. Живковић, *Религиозност и уметност у Котору (XIV–XVI век)*, Београд.
- ИЦГ 1970 — *Историја Црне Горе 2/2*, Титоград.
- Катић 1960 — Р. Катић, Средњовековне болнице црногорског Приморја, *Историјски записи XVII/4*, Титоград, 739–753.
- Катић 1987 — Р. В. Катић, *Терминолошки речник српске средњовековне медицине*, Београд.
- Ковијанић 1980 — Р. Ковијанић, *Которски медаљони*, Београд.
- Ковијанић, Стјепчевић 1957 — Р. Ковијанић, И. Стјепчевић, *Културни живот старог Котора (XIV–XVIII вијек). Љекари – Апотекари – Апотеке*, књ. II, Цетиње.
- Кулишић, Петровић, Пантелић 1998 — Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Београд.
- Максимовић 1961 — Ј. Максимовић, *Которски цибориј из XIV века и камена пластика суседних области*, Београд.
- Максимовић 1956 — Ј. Максимовић, Рукопис са минијатурама живота и чуда св. Трифуна у Марцијани и његова которска копија, *Зборник Филозофског факултета IV/1*, 135–144.
- Мијушковић 1963 — С. Мијушковић, Оснивање и дјеловање поморско-здравствених установа у Боки Которској, *Историјски записи 20/2*, 271–295.
- Мијушковић, Ковијанић 1964 — С. Мијушковић, Р. Ковијанић, *Грађа за историју српске медицине*, Београд.
- Поповић–Гргуревић 1999 — Ј. Поповић–Гргуревић, Прилог познавању зидног сликарства у катедрали св. Трипуна у Котору, *Бока 21–22*, Херцег-Нови, 107–137.
- СМ 2001 — *Словенска митологија. Енциклопедијски речник*, (ур. С. М. Толстој, Љ. Раденковић), Београд.
- Стевановић 2009 — Ј. Стевановић, Портрети светитеља и идејни програм олтара катедралне цркве Св. Трипуна у Котору, *Зборник Матице српске за ликовне уметности 37*, 9–42.
- Шеровић 1958 — П. Д. Шеровић, Неколико архивских података о вјештицама, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 24/3–4*, 247–258.
- Armstrong 1973 — E. A. Armstrong, *Saint Francis: Nature Mystic. The Derivation and Significance of the Nature Stories in the Franciscan Legend*, University of California Press.
- Barral i Altet 2009 — X. Barral i Altet, Gli animali nel mondo figurativo: riflessioni di un medievista, *Ikon. Časopis za ikonografske studije 2*, Rijeka, 9–22.
- Bazalo 1962 — V. Bazalo, Calendarium pestis I, *Acta historica medicinae pharmaciae veterinae 1/II*, Beograd, 51–61.
- Bergström 1955 — I. Bergström, Disguised Symbolism in „Madonna“ Pictures and Still Life: II, *The Burlington Magazine 97/632*, 342–349.
- Blanchard 2001 — D. L. Blanchard, Bartisch on Theriac, *Archives of Ophthalmology 119/9*, 130–136.
- Bolzoni 2004 — L. Bolzoni, *The Web of Images. Vernacular Preaching from its Origins to St Bernardino da Siena*, Ashgate.
- Bonnemain 2010 — B. Bonnemain, Theriac in modern period (XVIIth–XXth centuries), *Revue d'histoire de la pharmacie 58/367*, Paris, 301–310.

- Božović-Bužančić 1990 — D. Božović-Bužančić, Liječenje kuge u Dalmaciji u XVIII. stoljeću, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 23, 247–258.
- Chevalier, Gheerbrant 1983 — J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, Zagreb.
- Cohen 1973 — K. Cohen, *Metamorphosis of a Death Symbol. The Transi Tomb in the Late Middle Ages and the Renaissance*, Univeristy of California Press.
- Čanak-Medić, Čubrović 2010 — M. Čanak-Medić, Z. Čubrović, *Katedrala Svetog Tripuna u Kotoru*, Kotor, 200–201.
- Daly, Brater 2000 — W. J. Daly, D. C. Brater, Medieval Contributions to the Search for Truth in Clinical Medicine, *Perspectives in Biology and Medicine* 43/4, 530–540.
- Daly, Yee 2001 — W. J. Daly, R. D. Yee, The Eye Book of Master Peter of Spain – a glimpse of diagnosis and treatment of eye disease in the Middle Ages, *Documenta Ophthalmologica* 103, 119–153.
- Fabbri 2007 — C. N. Fabbri, Treating Medieval Plague: The Wonderful Virtues of Theriac, *Early Science and Medicine* 12, 247–283.
- Fabijanec 2003 — S. F. Fabijanec, Dva trgovačka inventara kao pokazatelji ekonomskog i kulturnog života u Zadru u XIV. stoljeću, *Povijesni prilozi* 25, Zagreb, 101–102.
- Fisković 1953 — C. Fisković, O umjetničkim spomenicim grada Kotora, *Споменик САН СIII*, Београд, 71–101.
- Friedman 1969 — H. Friedman, The Iconography of an Altarpiece by Botticini, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin* 28, 1–16.
- Frugoni 1994 — C. Frugoni, *The Imagined Women*, in: *A History of Women. Silences of The Middle Ages*, vol. II, (ed. Ch. Klapisch - Zuber), Harvard University Press.
- Holland 2000 — B. K. Holland, Treatments for bubonic plague: reports from seventeenth century British epidemics, *Journal of the Royal Society of Medicine* 93, 322–324.
- Huber 1944 — R. M. Huber, *A Documented History of the Franciscan Order*, Washington.
- Jarić, Mitrović, Đurđević, Kostić, Gajić, Pavlović 2011 — S. Jarić, M. Mitrović, L. Đurđević, O. Kostić, G. Gajić, D. Pavlović, P. Pavlović, Phytotherapy in medieval Serbian medicine according to the pharmacological manuscripts of the Chilandar Medical Codex (15 – 16th centuries), *Journal of Ethnopharmacology* 137/1, 601–619.
- Jeremić, Tadić 1939 — R. Jeremić, J. Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika*, Beograd.
- Jeličić 2009 — A. Jeličić, The Leviathan and the Serpent in the Old Testament, *Ikon. Časopis za ikonografske studije* 2, Rijeka, 39–46.
- Kaftal 1965 — G. Kaftal, *Iconography of the Saints in Central and South Italian Schools of Painting*, Florence.
- Kaftal 1952 — G. Kaftal, *Iconography of the Saints in Tuscan Painting*, Florence.
- Kesterčanek 1953 — Z. Kesterčanek, Roko Fasano dubrovački ljekarnik XVI stoljeća, *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* 2, 249–266.
- Lawrence 1978 — C. Lawrence, The Healing Serpent – the Snake in Medical Iconography, *Ulster Medical Journal* 47/2, 134–140.
- Lev 2003 — E. Lev, Traditional healing with animals (zootherapy): medieval to present-day Levantine practice, *Journal of Ethnopharmacology* 85, 107–118.
- Milošević 2003 — M. Milošević, *Pomorski trgovci, ratnici i mecene*, Podgorica – Beograd.
- Nutton 1997 — V. Nutton, Galen on theriac: problems of authenticity, *Galen on Pharmacology. Philosophy, History and Medicine*, (ed. A. Debru), Leiden, 133–152.
- Olsan 2003 — L. T. Olsan, Charms and Prayers in Medieval Medical Theory and Practice, *Social History of Medicine* 16/3, 343–366.

- Palmer 1985— R. Palmer, Medical botany in northern Italy in the Renaissance, *Journal of the Royal Society of Medicine* 78, 149–157.
- Palmer 1985a — R. Palmer, Pharmacy in the republic of Venice in the sixteenth century, *The medical renaissance of the sixteenth century*, (ed. A. Wear, R.K. French, I. M. Lonie), Cambridge University Press, 100–117.
- Pinsnon 2005 — Y. Pinsnon, Hieronimus Bosch: Homo viator at a Crossroads: A New Reading of the Rotterdam tondo, *Artibus et Historiae* 26/52, 57–84.
- Ravančić 2010 — G. Ravančić, *Vrijeme umiranja. Crna smrt u Dubrovniku 1348.–1349.*, Zagreb.
- Réau 1958 — L. Réau, *Iconographie de l'art chretien* III/2, Paris.
- Sensi 1985 — M. Sensi, *Le osservanze francescane nell'Italia centrale (secoli XIV–XV)*, Roma.
- Roma Swanson 1995 — R. N. Swanson, *Religion and Devotion in Europe, c. 1215–c. 1515*, Cambridge.
- Stipčević 1974 — A. Stipčević, *Iliri*, Zagreb.
- Stjepčević 2003 — I. Stjepčević, *Arhivska istraživanja Boke Kotorske*, Perast.
- Stjepčević 1938 — I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, Split.
- Šundrica 1998 — Z. Šundrica, Otrovi u Dubrovačkoj Republici, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 36, 45–120.
- Unger 2004 — D. M. Unger, The Restitution of the Terrestrial Iconography of St. Francis in the Post – Trent Era: Annibale Carracci's St. Francis in Penitence, *Analecta Husserliana. The Yearbook of Phenomenological Research* 81. Metamorphosis. *Creative Imagination in Fine Arts Between Life – Projects and Human Aesthetic Aspirations*, (ed. A. Tymieniecka), Kluwer Academic Publishers, 385–396.
- www.sciencemuseum.org.uk/broughttolife/objects/display.aspx?id=4972 (11.10.2011.)

Valentina Živković

SNAKES IN MEDICAL PRACTICE OF THE OLD CATARO

Summary

Based on the surviving written sources and works of art from the later middle and early modern ages in the city of Cataro, this paper deals with the properties attributed to the serpent. The serpent is seen as an animal, or symbol, with a distinct dual nature: one that kills, and one that heals. Such properties of snakes were well known to the doctors and pharmacists of Cataro, whose knowledge and belief in the power of snakes were introduced into medical practice.

One of the major topics that interested the medieval citizens of Cataro was providing care for a poisonous snakebite. Among the surviving medical incunabula medical, a book printed in 1494 is about the effects of antidotes in practice of famous doctors. More than a century earlier, in the second half of the 14th century, the ciborium of the cathedral dedicated to Saint Tryphon in Cataro was adorned with a scene of this martyr from Asia Minor (and patron of the city) miraculously curing a boy bitten by a snake. Besides the patron saint, Saint Tryphon, citizens of Cataro also believed

in help of other saints in case of the venomous snake bite (Sts Margareta, Veneranda, and Anastasia). During the 14th century, their images were represent on the arches of in the cathedral.

The other side of serpent – the one that heals, was also known to the doctors and pharmacists of Cataro, who were mainly Italians, educated at the leading schools of medicine and universities in Salerno, Padua, and Bologna. The most famous medicine, starting from antiquity, was teriaca which had snake flesh as one of the main ingredients. It is mentioned in the oldest list of necessary medicines for the year 1556 in Cataro. The city doctor, Lodovico Buzacarino, completed a list of the most needed drugs that the pharmacy of Cataro should have permanently, considering the most frequent diseases in the city. After the epidemics of plague, the significance and value of teriaca became even greater, as it was believed to help with the plague too.

Св. Трипун исцељује дечака од уједа змије, циборијум у катедрали Св. Трипуна, XIV век (фото: Стеван Кордић)

Света Маргарета, фреска у катедрали Св. Трипуна, XIV век

Рељеф узидан на прочеље ренесансне палате Грубоња